

ภูมิปัญญาท้องถิ่นของจังหวัดสมุทรปราการ Local Wisdom of Samut Prakan Province

ขวัญใจ อุณหวัฒน์ไพฑูรย์¹

บทคัดย่อ

การพัฒนาชุมชนให้มีความเข้มแข็งควรเริ่มจากภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น โดยการใช้ทรัพยากรสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่ในชุมชนมาประยุกต์บูรณาการกับความรู้สากล การจัดให้มีการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นในสถานศึกษาจะต้องดำเนินการให้เป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตของสมัยใหม่ ซึ่งจังหวัดสมุทรปราการอยู่ติดแม่น้ำเจ้าพระยาและอ่าวไทย เป็นที่ราบลุ่ม เหมาะแก่การทำป่าฝืนจากการที่อยู่ใกล้ทะเล จึงมีป่าชายเลนและมี ไม้ปรง ไม้โกงกาง และเป็นที่อาศัยของนกนานาชนิด เป็นสถานที่ท่องเที่ยวสำหรับนักดูนก และทำให้เกิดอาชีพต่างๆ เช่น เฝ้าถ่าน เย็บจากสำหรับมุงหลังคา ทำขนมจาก ทำแซ่บตั๋น เป็นต้น นอกจากนี้ อาชีพดั้งเดิมบางอย่างก็ได้ถูกปรับเปลี่ยนให้เข้ากับยุคสมัยที่เปลี่ยนไป เช่น อาชีพประมงดั้งเดิมได้ถูกปรับเปลี่ยนมาเป็นธุรกิจท่องเที่ยวทางทะเลสัมผัสวิถีธรรมชาติ หรืออาชีพเลี้ยงปลาสดก็มีการนำมาสดสดมาแปรรูปเล็กน้อยก่อนแล้วจึงส่งขายต่อไป

คำสำคัญ: ภูมิปัญญาท้องถิ่น, การพัฒนาชุมชน

Abstract

Development of a potent community should be begun with local wisdom of people in the community by applying and integrating local environments and resources to international knowledge. Educating the issues of local wisdom in schools has to be pertinent with changing modern lifestyle. Samut Prakan Province sits next to Chao Phraya River and Gulf of Thailand. It is a river plain that fits for firewood plants. Due to sitting near the sea, it has Mangrove forest that

¹ อาจารย์ประจำภาควิชาการจัดการทั่วไป คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยสยาม ถนนเพชรเกษม เขตภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร

contains Rhizophora and Cycad and is alive with various kinds of birds. This makes traveling site for bird watchers and creates jobs such as making charcoal, making roof materials from Nipa Palm leaves, making Thai sweets called Khanom Jaak, and making mosquito whips. In addition, some original careers are transformed to fit modern time, for example, primal fishery is transformed to eco marine travelling business or Gourami fish farm is adapted by bringing fresh fish into some processes before selling.

Keywords: *Local Wisdom, Community Development*

ความเป็นมา

การพัฒนาชุมชนให้กลับมามีความเข้มแข็งจะต้องเริ่มต้นจากศักยภาพที่ยังคงเหลืออยู่ของชุมชนเอง หรือเรียกว่า การเริ่มต้นที่ทุนทางสังคมดังที่ อมรวิรัช นาครทรรพ และคณะ (2543) กล่าวถึงศักยภาพของชุมชนไว้ว่า ในชุมชนยังมีศักยภาพ 5 ประการคือ 1) ลักษณะคุณค่าทางวัฒนธรรมที่พบในชุมชนมีความสำคัญยิ่งต่อการถ่ายทอดองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาที่มีอยู่ในชุมชน เช่น โครงสร้างเศรษฐกิจแบบเครือญาติ วัฒนธรรมการเรียนรู้ งานอาชีพแบบสังคมประกิต (Socialization) 2) ชุมชนส่วนใหญ่เป็นสังคมของคนเก่าแก่ที่มีความผูกพันกันหลายชั้นมีวิถีชีวิตและวิถีแก้ปัญหาโดยใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านสอดคล้องประสานกับความคิดแนวใหม่ 3) ภูมิปัญญาที่มีอยู่ในชุมชนจะเป็นกลไกที่มีความสำคัญยิ่งต่อศักยภาพของชุมชนนั้นๆ 4) ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในชุมชนมีความสำคัญยิ่งต่อการทำงานร่วมกันในชุมชน และ 5) ครอบครัวในชุมชนเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งของชุมชน ศักยภาพทั้ง 5 ประการดังกล่าวนี้ จะเห็นว่าภูมิปัญญาในชุมชนมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อศักยภาพของชุมชน การเริ่มต้นพัฒนาชุมชนที่ศักยภาพของชุมชนย่อมก่อให้เกิดการพัฒนาที่มั่นคงยั่งยืนต่อไป ดังนั้นการพัฒนาที่เริ่มจากภูมิปัญญาของชุมชนในท้องถิ่นจึงน่าจะเป็นการพัฒนาที่เริ่มต้นถูกต้องและมีความมั่นคงกว่า สอดคล้องกับแนวคิดของ จิรวรรณ นาคพรม (2549) ที่ว่ากระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งเป็นลักษณะที่สำคัญของชุมชนเข้มแข็งนั้นต้องเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มาจากการนำความรู้เก่าหรือภูมิปัญญาของชุมชนมาจัดกระบวนการถ่ายทอดและบูรณาการผสมผสานกับความรู้ใหม่ที่เป็นความรู้สากล หรือความรู้จากภายนอกชุมชน ความสามารถในการบูรณาการและสร้างสรรค์ภูมิปัญญาจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยภูมิปัญญาเดิมที่มีอยู่ประกอบกับกระบวนการที่เหมาะสม แต่จากการศึกษาสภาพการจัดการศึกษาของไทยที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เป็นการศึกษาที่ละเลย ทอดทิ้งภูมิปัญญาของตนเอง มุ่งแสวงหาภูมิปัญญาที่เป็นสากล สถานการเรียนรู้ เนื้อหา และกระบวนการเรียนรู้จึงไม่ เป็น ไป ใน ทาง สร้ าง สร ร ค์ ค วาม เข้ ม แห้ ง ของ ชุม ชน

การจัดการศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งถือว่าเป็นกระบวนการขัดเกลาหลักของสังคมนั้นมิได้

เพื่อให้ผู้เรียนส่วนใหญ่เรียนรู้เรื่องราวและภูมิปัญญา สังคม ไทยที่สั่งสมสืบทอดมาในอดีตเท่าที่ควร ยิ่งไปกว่านั้นการนำภูมิปัญญามาใช้ในการจัดการศึกษา ผู้รู้ก็มีจำนวนจำกัด และส่วนใหญ่ก็สูงอายุ มีแต่จะล่วงลับไป ความรู้ความชำนาญที่สั่งสมไว้ก็ดับสูญตามไปด้วย อย่างไรก็ตามการนำเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นมาผสมผสานเข้าสู่ระบบการศึกษาเพื่อสังคมที่ดีขึ้น จะต้องคำนึงถึงธรรมชาติของภูมิปัญญาที่มีลักษณะเป็นพลวัต และจำเป็นต้องสอดคล้องกับ วิถีชีวิตของผู้คนแต่ละยุคแต่ละสมัย ซึ่งการดำเนินงานในเรื่องดังกล่าวมีหลายหน่วยงานทั้ง ภาครัฐและเอกชนดำเนินการอยู่ดังจะเห็นได้จากภูมิปัญญาท้องถิ่นของจังหวัดต่างๆ (บริษัท ภูมิปัญญาไทย กาญจนบุรี จำกัด, 2555)

ความหมาย

ภูมิปัญญา ตรงกับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า Wisdom หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ทักษะความเชื่อ และศักยภาพในการแก้ปัญหาของมนุษย์ที่สืบทอดกันมาจากอดีตถึงปัจจุบันอย่างไม่ขาดสายและเชื่อมโยงกันทั้งระบบทุกสาขา พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ให้ความหมายของคำว่าภูมิปัญญาว่า หมายถึง พื้นความรู้ความสามารถ เมื่อนำคำว่าท้องถิ่นหรือชาวบ้านมาขยายแล้ว นักวิชาการมักจะให้ความหมายไว้เช่นเดียวกันคือ ภูมิปัญญาไทย จะมีความหมายที่แตกต่างออกไป เป็นภูมิปัญญาของคนเชื้อชาติไทย สรุปภูมิปัญญาหมายถึงความรู้ความสามารถ และความสามารถในการแก้ปัญหาที่สืบทอดต่อกันมา (โรงเรียนโพธิ์ราษฎร์บำรุง, 2555)

ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular wisdom) เป็นองค์ความรู้ความสามารถของชาวบ้านที่สั่งสมสืบทอดกันมาอันเป็นศักยภาพหรือความสามารถที่จะใช้แก้ปัญหาปรับตัว เรียนรู้ และมีการสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่ หรือคือแก่นของชุมชนที่จรรโลงชุมชนให้อยู่รอดจนถึงปัจจุบัน หรืออีกนัยหนึ่ง ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular wisdom) คือ ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ในชีวิตของคนเราผ่านกระบวนการศึกษา สังเกต คิดวิเคราะห์จนเกิดปัญญา และตกผลึกมาเป็นองค์ความรู้ที่ประกอบกันขึ้นมาจากความรู้เฉพาะหลายๆ เรื่อง ความรู้ดังกล่าวไม่ได้แยกย่อยออกมาให้เห็นเป็นศาสตร์เฉพาะสาขาวิชาต่างๆ อาจกล่าว ได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชน และในตัวของผู้นั้นเอง หากมีการสืบค้นหาเพื่อศึกษาและนำมาใช้ก็จะเป็นที่รู้จักกันเกิดการยอมรับ ถ่ายทอด และพัฒนาไปสู่คนรุ่นใหม่ ตามยุคตามสมัยได้

รัตนะ บัวสนธ์ (2535) ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าหมายถึง กระบวนการทัศน์ของบุคคลที่มีต่อตนเองต่อโลก และสิ่งแวดล้อม ซึ่งกระบวนการทัศน์ดังกล่าวจะมีรากฐานจากคำสอนทางศาสนา คติ จารีต ประเพณีที่ได้รับถ่ายทอดสั่งสอน และปฏิบัติสืบเนื่องกันมาปรับปรุงเข้ากับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงแต่ละสมัย ทั้งนี้โดยมีเป้าหมายเพื่อความสงบสุขของในส่วนที่เป็นชุมชน และปัจเจกบุคคล ซึ่งกระบวนการทัศน์ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นจำแนกออกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ

ลักษณะที่ 1 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อม
ลักษณะที่ 2 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคมหรือการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์
ลักษณะที่ 3 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตหรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะมุ่งเน้นระบบการผลิตเพื่อพึ่งพาตนเอง

ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ องค์ความรู้ของกลุ่มบุคคลท้องถิ่น และรวมถึงงาน ศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้านที่มีอยู่ในประเทศไทย แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้ (มหาวิทยาลัยพายัพ เชียงใหม่, 2555)

1. ภูมิปัญญาประเภทองค์ความรู้ของกลุ่มบุคคลท้องถิ่น เช่น การผลิตอาหารและ เครื่องดื่ม การผลิตผลิตภัณฑ์จากสมุนไพร การผลิตผลิตภัณฑ์จากวัสดุเหลือใช้ และการผลิต ผลิตภัณฑ์จากไม้ หิน โลหะ แก้ว เซรามิค ดินเผา เครื่องหนัง และอื่น ๆ

2. ภูมิปัญญาประเภทงานศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน เช่น เรื่องเล่าพื้นบ้าน กวีนิพนธ์ พื้นบ้าน ปริศนาพื้นบ้าน เพลงพื้นบ้าน ดนตรีพื้นบ้าน การฟ้อนรำพื้นบ้าน ละครพื้นบ้าน จิตกรรม พื้นบ้าน ประติมากรรมพื้นบ้าน หัตถกรรมพื้นบ้าน เครื่องแต่งกายพื้นบ้าน และสิ่งทอพื้นบ้าน

ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local wisdom)หรือภูมิปัญญาชาวบ้านหมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดขึ้นได้เองและนำมาใช้ในการแก้ปัญหา เป็นเทคนิควิธี เป็นองค์ความรู้ของชาวบ้าน ทั้งทางกว้างและทางลึกที่ชาวบ้านคิดเอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตในท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัยความเหมือนกันของภูมิปัญญาไทยและภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ เป็นองค์ความรู้ และเทคนิคที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหาและการตัดสินใจ ซึ่งได้สืบทอดและเชื่อมโยงมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน ความต่างกันของภูมิปัญญาไทยและภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ ภูมิปัญญาไทย เป็นองค์ความรู้และความสามารถโดยส่วนรวม เป็นที่ยอมรับในระดับชาติ ส่วน ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นองค์ความรู้และความสามารถในระดับท้องถิ่นซึ่งมีขอบเขตจำกัดในแต่ละท้องถิ่น เช่น ภาษาไทยเป็นภูมิปัญญาไทย ในขณะที่ภาษาอีสานเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น

ดังนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงหมายถึง องค์ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ ผ่านการสังเกตกระบวนการทัศนของบุคคลที่มีต่อตนเองต่อโลก และสิ่งแวดล้อม ซึ่งกระบวนการทัศนดังกล่าวจะมีรากฐานจากคำสอนทางศาสนา คติ จารีตประเพณี ที่ได้รับถ่ายทอดสั่งสอน และปฏิบัติสืบเนื่องกันมาปรับปรุงเข้ากับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงแต่ละสมัย ทั้งนี้โดยมีเป้าหมายเพื่อความสงบสุขของในส่วนที่เป็นชุมชน

ความต่างกันของภูมิปัญญาไทยและภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ ภูมิปัญญาไทย เป็นองค์ความรู้และความสามารถโดยส่วนรวม เป็นที่ยอมรับในระดับชาติ ส่วน ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นองค์ความรู้และความสามารถในระดับท้องถิ่นซึ่งมีขอบเขตจำกัดในแต่ละท้องถิ่น เช่น ภาษาไทยเป็นภูมิปัญญาไทย ในขณะที่ภาษาอีสานเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นมีด้วยกันหลายด้าน เช่น 1) ภูมิปัญญาด้านอาหาร 2) ภูมิปัญญาด้านการดูแลสุขภาพ 3) ภูมิปัญญาด้านทุนและการจัดการทุน 4)

ภูมิปัญญาด้านการพลังงาน 5) ภูมิปัญญาด้านการผลิต 6) ภูมิปัญญาด้านการจัดการผลผลิต 7) ภูมิปัญญาด้านแรงงาน 8) ภูมิปัญญาด้านการจัดการเรียนรู้ 9) ภูมิปัญญาด้านการจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ ในที่นี้จึงขอกล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นจังหวัดสมุทรปราการ

จังหวัดสมุทรปราการ

จังหวัดสมุทรปราการ หรือเรียกโดยทั่วไปว่า “เมืองปากน้ำ” เป็นเมืองหน้าด่านทางทะเล ที่สำคัญในอดีต หมายถึงกำแพงชายทะเล หรือกำแพงริมทะเล สร้างขึ้นสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในสมัยของพระเจ้าทรงธรรม เดิมตั้งอยู่ใกล้คลองปลากดทางฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยาต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองสมุทรปราการเป็นเมืองใหม่ที่บริเวณบางเจ้าพระยา คือตำบลปากน้ำในปัจจุบัน อยู่ระหว่างคลองปากน้ำกับคลองมหาวงศ์ จังหวัดสมุทรปราการตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา โดยอยู่ตอนปลายสุดของแม่น้ำเจ้าพระยาและเหนืออ่าวไทย ระหว่างเส้นรุ้งที่ 13 - 14 องศาเหนือ และเส้นแวงที่ 100 - 101 องศาตะวันออก มีเนื้อที่ประมาณ 1,004.092 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 627,557.50 ไร่ อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เป็นระยะทางประมาณ 30 กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียง ดังนี้

- ทิศเหนือ ติดต่อกับ กรุงเทพมหานคร
- ทิศใต้ ติดต่อกับ อ่าวไทย
- ทิศตะวันออก ติดต่อกับ จังหวัดฉะเชิงเทรา
- ทิศตะวันตก ติดต่อกับ กรุงเทพมหานคร

ลักษณะภูมิประเทศ

จังหวัดสมุทรปราการ โดยทั่วไปเป็นที่ราบลุ่มมีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านกลาง เต็มไปด้วยลำคลอง ไม่มีภูเขาบริเวณที่เป็นที่ราบแบ่งเป็น 3 ตอน คือ บริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองฝั่ง เป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การทำนาและทำ สวนบริเวณตอนใต้ใกล้ชายฝั่งทะเลท่วมถึง และน้ำเค็มจัดในฤดูแล้งเหมาะแก่การทำป่าจาก ป่าฝืน และบริเวณที่ราบกว้างใหญ่ทาง ตอนเหนือ และทางตะวันออกเหมาะแก่การเพาะปลูก จังหวัดสมุทรปราการเป็นที่ราบลุ่มไม่มีภูเขา แต่มีลำคลอง บางแห่งมีน้ำท่วมถึง และมีน้ำเค็มจัดในฤดูแล้ง แต่เดิมพื้นที่ส่วนใหญ่จะใช้ทำนาทำสวน โดยเฉพาะสวนมะพร้าว ซึ่งผลิตผลจากมะพร้าว คือน้ำตาลมะพร้าวทำรายได้ให้แก่จังหวัดเป็นจำนวนมาก และการที่เป็นจังหวัดชายทะเลใกล้น้ำเค็ม จึงทำให้มีการสร้างประตูกั้นน้ำเค็ม กักและระบายน้ำจืดเพื่อใช้ในการทำนา แต่ในปัจจุบัน การทำนาทำสวนมีอยู่น้อยมาก เนื่องจากชาวนาชาวสวนขายที่ดินเพื่อไปทำโรงงานอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมาก จนในปัจจุบันนี้ จังหวัดสมุทรปราการมีนิคมอุตสาหกรรมที่ใหญ่และสำคัญของประเทศ มีชาวต่างชาติเข้ามาลงทุนเป็นจำนวนมากจึงจำเป็นจังหวัดที่น่ารายได้เข้าสู่ประเทศเป็นจำนวนมาก ลักษณะภูมิประเทศอีกประเภทหนึ่ง

คือ จากการที่จังหวัดสมุทรปราการ เป็นจังหวัดชายทะเล จังหวัดสมุทรปราการ มีป่าชายเลน อุดมไปด้วย ป่าจาก ไม้ปรง ไม้โกงกาง เกิดขึ้นเองบ้าง และปลูกขึ้นบ้างตามชายฝั่งทะเล จึงทำให้เกิดอาชีพ เช่น การ เฝ้าถ่าน การเย็บจากสำหรับมุงหลังคา การทำขนมจากขาย การทำแซ่ปัดยุง และอื่นๆ จังหวัด สมุทรปราการมีพื้นที่ติดอยู่บริเวณปากแม่น้ำ เจ้าพระยา มีน้ำทะเลขึ้นลงอยู่เป็นประจำ จึงพบป่าชายเลน ขึ้นอยู่รอบบริเวณปากแม่น้ำ และลึกเข้าไปในแม่น้ำเจ้าพระยาประมาณ 10 - 15 กิโลเมตร ซึ่งบริเวณ ดังกล่าวเป็นบริเวณที่มีน้ำกร่อยไหลผ่าน พื้นที่ป่าชายเลนจังหวัดสมุทรปราการ มีพื้นที่โดยประมาณ 644 ไร่ ลักษณะภูมิประเทศของป่าชายเลน จังหวัดสมุทรปราการ โดยทั่วไปจะเป็นแนวป่าไม้ขึ้นอยู่ทอดยาวขนาน ไปตามชายฝั่งทะเล มีความกว้างของแนวป่าไม้ประมาณ 1 กิโลเมตร พื้นที่ของป่าเป็นพื้นที่ที่ถูกใช้ ประโยชน์ไปแล้ว โดยมีการเปลี่ยนแปลงสภาพ และปลูกทดแทนขึ้นมาใหม่ กานน (วรุณ) สมร่วง (2528) กล่าวว่า นอกจากนี้ในพื้นที่ป่าชายเลนจังหวัดสมุทรปราการ ในแต่ละปีจะมีนกอพยพที่หลบลมหนาวมาพัก พิง และเป็นแหล่งหากินอีกมากมาย เช่น นกหัวโตต่างๆ (Plovers) นกอีโก้ย (Curlews) นกชายเลน (Sandpipers) และนกปากซ่อม ต่างๆ (Snipes) รวมทั้งนกนางนวลนานาชาติ จนกระทั่งทำให้พื้นที่ป่าชาย เลนเป็นแหล่งดูนกที่มีชื่อเสียง และเป็นที่รู้จักกันดีสำหรับนักดูนกทั้งหลาย

หมู่บ้านสีลัง

จังหวัดสมุทรปราการเป็นอีกแห่งหนึ่งซึ่งนอกจากจะมีป่าชายเลนที่สมบูรณ์อย่างสถานตากอากาศ บางปูแล้ว ยังมีกลุ่มป่าชายเลนหมู่บ้านสีลัง ซึ่งเป็นชุมชนประมงชายฝั่งตำบลคลองด่าน อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการในอดีตมีอาชีพทำประมงเป็นหลัก แต่ด้วยสภาพสังคมที่แปรเปลี่ยน ไปกับเทคโนโลยี ที่ก้าวกระโดดอย่างไม่หยุดยั้ง ผู้คนส่วนใหญ่ติดอยู่ในพันธนาการเหล่านี้ ไม่เว้นแม้แต่ชุมชนเล็กๆ อย่าง บ้านสีลังก็ต้องเปลี่ยนวิถีชีวิตไปด้วยเช่นกัน อาชีพทำประมงนับวันเริ่มจางหาย แต่แทนที่พวกเขาจะ โยกย้ายไปทำมาหากินที่อื่น กลับมองเห็นว่าทำเลที่ตั้งและบรรยากาศโดยรอบนั้นมีความงามซ่อนอยู่เหมาะ ที่จะเป็นแหล่งท่องเที่ยวในชุมชนได้ จึงเปลี่ยนวิกฤตให้เป็นโอกาสด้วยการปรับเปลี่ยนสภาพพื้นที่ให้เป็น แหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์อีกทั้งยังเป็นการกระจายรายได้เข้าสู่ชุมชนอีกวิธีหนึ่ง มาถึงปัจจุบันชาวบ้านสีลัง ได้ร่วมแรงร่วมใจกันพลิกฟื้นอดีต ด้วยการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติป่าชายเลนหมู่บ้านสีลังขึ้นภายใต้ ความร่วมมือขององค์การบริหารส่วนตำบลคลองด่าน โดยมีนายวินัย บุญประดิษฐ์ ผู้ใหญ่บ้านสีลัง หมู่ 12 ผู้นำในการพัฒนาชุมชนบ้านสีลัง ซึ่งเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญที่ต้องการให้ชุมชนกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยว ทางทะเล และสัมผัสธรรมชาติและวิถีชีวิตชาวประมงอีกแห่งหนึ่งของสมุทรปราการ ซึ่งแหล่งท่องเที่ยวเชิง อนุรักษ์นี้ยังมีศาลาชมนกที่ตั้งอยู่กลางทะเลมีสะพานไม้ทอดยาวสำหรับนั่งชมนก และยังคงอุดมสมบูรณ์ทาง ธรรมชาติบรรยากาศเขียวจีเต็มไปด้วยหมู่แมกไม้نانาพันธุ์ (ทะเลสีลัง, 2554)

การนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาบูรณาการกับการศึกษา

จากลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มและมีลำคลองมากทำให้มีอาชีพเลี้ยงกุ้ง เลี้ยงปู เลี้ยงปลา จากการที่มีประสบการณ์ในการเลี้ยงปลา และจับปลาขายจึงได้มีการดัดแปลงทำให้เกิดมูลค่าเพิ่มโดยนำมาตากแห้งก่อน จึงนำมาขายจะได้ราคาที่สูงขึ้นจนกลายเป็นที่ขึ้นชื่อของจังหวัดนั้นคือปลาสด และต่อมาก็มีการพัฒนาต่อยอดทำเป็นปลาสดทอดแพ็กใส่ห่อขายได้ราคาสูงขึ้นมาก และสามารถเก็บไว้ได้นานกว่าเดิม

ในส่วนการศึกษา โรงเรียนในจังหวัดสมุทรปราการได้มีการนำภูมิปัญญาในท้องถิ่นเข้ามาสอนด้วย เช่น ในวิชาช่างอาหารไทย ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 โรงเรียนราชวินิตบางแก้ว ได้มีการสอนเรื่องอาหารท้องถิ่นจากปลาสด โดยสอน ประวัติความเป็นมาของปลาสดในจังหวัด วิธีการเลี้ยง การคัดพ่อแม่พันธุ์ปลา และผลผลิตที่ได้จากปลาสด ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ประวัติความเป็นมาการเลี้ยงปลาสดจังหวัดสมุทรปราการ

อาจกล่าวได้ว่า บุญ อินทรมพรรย เป็นคนแรกที่มีคนแนะนำให้มีการเลี้ยงปลาสดทั้งในนาและในบ่อ และได้ผลักดันให้เป็นแผนส่งเสริมของกรมประมงในการเลี้ยงปลาสดในนาข้าว บริเวณทุ่งนาในเขตชลประทานเชียงราก - คลองด่านใต้ ซึ่งได้เริ่มส่งเสริมกันอย่างจริงจังในปี 2499 โดยกระทรวงการคลังได้อนุมัติเงินจำนวน 500,000 บาท ให้ชาวนาใช้ในการเลี้ยงปลาในนา ในระยะแรกเป็นการเลี้ยงปลาสดร่วมกับการปลูกข้าว ต่อมาชาวนาได้พัฒนาเป็นการเลี้ยงปลาเพียงอย่างเดียว ซึ่งให้ผลผลิตและรายได้ดีกว่าการทำนาและก็มีชาวนาบางคนที่มีที่นาอยู่ในที่ลุ่ม มีวัชพืชมากพวกหญ้าทรงกระเทียม หญ้าชันกาด และหญ้าไซ ก็ได้ทดลองเลี้ยงปลาสดในที่นั้น แล้วตัดหญ้าดังกล่าวสุมเป็นกองๆ แขน้ำ ปล่อยให้หญ้าเน่าเปื่อยเป็นอาหารปลา และเป็นปุ๋ยหรืออาหารของตัวไร ซึ่งก็เป็นอาหารของลูกปลาสดด้วย วิธีการเช่นนี้ได้แพร่หลายจนมีการเลี้ยงปลาสดแบบใหม่ขึ้น (บุญ อินทรมพรรย, 2523)

วิธีการเลี้ยงปลาสด

การเตรียมบ่อเลี้ยงปลามีความสำคัญต่อผลสำเร็จในการเลี้ยงปลาประการหนึ่ง เพราะปลาเป็นสัตว์ที่อาศัยอยู่ในน้ำและในน้ำมีหลายสิ่งหลายอย่างที่มึผลกระทบต่อการใช้เจริญเติบโตและการอยู่รอดของปลา สำหรับการเลี้ยงปลาสด ผู้เลี้ยงจะทำการพักบ่อไว้ประมาณ 2 เดือนหลังจากจับปลาหมดแล้วในการเตรียมบ่อมีวิธีการดังนี้

1. การลอกเลน หลังจากระบายน้ำจับปลาหมดแล้วก็ให้ทำการลอกเลน ก็จะได้บ่อลึกเหมือนเดิม ถ้าไม่มีการลอกเลนบ่อจะตื้นขึ้นทุกปี
2. การเสริมบ่อให้มั่นคงแข็งแรง ถ้าพบบ่อตรงไหนรั่วหรือพังทลายก็ควรเสริมบ่อให้แข็งแรง
3. การตากบ่อ การที่พักบ่อทิ้งไว้แล้วตากบ่อเป็นการให้แสงแดดช่วยในการกำจัดเชื้อโรคที่มีอยู่ในบ่อ

4. การใส่ปูนขาว ควรใส่ปูนขาวลงในบ่อเพื่อแก้ดินเป็นกรดให้ลดลง อัตราที่ใส่ประมาณ 80 กิโลกรัมต่อไร่ แล้วสูบน้ำเข้าบ่อ จะทำให้ดินและน้ำเป็นกลางเหมาะแก่การเลี้ยงปลา
5. การกำจัดศัตรูของปลาสลิด ก่อนปล่อยปลาสลิด ใช้หางไหลในอัตรา 1 กิโลกรัมต่อน้ำ 100 ลูกบาศก์เมตร นำไปราดให้ทั่วบ่อเพื่อกำจัดปลาและสัตว์อื่นๆ ที่เป็นศัตรูของปลาสลิดแล้วจึงนำปลาสลิดลงไปปล่อย

การคัดเลือกพ่อแม่พันธุ์

ควรเป็นปลาสลิดอายุ 7 เดือน ลำตัวยาว 10 ถึง 20 เซนติเมตร มีความสมบูรณ์ ปราศจากโรค

การเพาะพันธุ์ปลา ปลาสลิดจะผสมพันธุ์และวางไข่เมื่ออายุ 7 เดือน เริ่มวางไข่ตั้งแต่เดือนเมษายน ถึง สิงหาคม ปลาสลิดจะเข้าไปก่อหวอดวางไข่และการเลี้ยงลูกปลาวัยอ่อนจะเลี้ยงลูกปลาในล้อย เพาะพันธุ์ลูกปลามีขนาดลำตัวยาว 3 – 5 เซนติเมตร ก็ปล่อยในล้อยใหญ่ต่อไป ให้สูบน้ำเข้าในล้อยใหญ่ สูงกว่าระดับน้ำในบ่อเพาะพันธุ์โดยใช้เวลาเลี้ยง 6 - 10 เดือน

อาหารและการให้อาหาร อาหารคือพวกแพลงตอนทั้งพืชและสัตว์ที่มีขนาดเล็ก ทำให้เกิดได้โดยใส่ ปุ๋ยคอกลงในบ่อ จะเกิดพวกไรน้ำ ลูกน้ำ ลูกกุ้ง อาหารปลาสลิดที่เลี้ยงในล้อยใหญ่มีหญ้าทรงกระเทียม หรือหญ้าไซ ใช้พรวนหญ้าให้เน่าเป็นอาหารของปลา

การจับปลาสลิดจากบ่อ เมื่อเลี้ยงปลาได้ 6 - 11 เดือน ปลาสลิดจะโตได้ขนาดที่จะจับ ต้องใช้ระทัด หวิดน้ำออกจากนาปลา ตั้งตะแกรงไว้เพื่อให้ปลาตกในตะแกรง ส่วนในบ่อจะใช้อวนและสวิงกลมซ้อนควร จับปลาในเดือนมีนาคม เพราะเป็นฤดูที่ปลาไม่วางไข่

ผลผลิตที่ได้จากปลาสลิด

นำปลาสลิดสดที่ล้างแล้วใส่ถังปลา โดยพยายามไม่ให้ปลาสลิดตาย ในการจำหน่ายปลาสลิดที่ยัง ไม่ได้ผ่านการแปรรูป หรือปลาสลิดสดจะทำให้จำหน่ายได้ในราคาที่ต่ำ แต่ถ้าจำหน่ายปลาสลิดแปรรูป เช่น ปลาสลิดตากแห้ง จะได้ในราคาที่สูงเป็นที่นิยมบริโภคในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งได้ส่งเสริมเป็น สินค้าออกของประเทศอีกชนิดหนึ่ง และนำมาประกอบอาหารประเภทต่างๆ ได้หลายชนิด

นอกจากนี้ ในวิชาการงานพื้นฐานอาชีพ ยังมีการสอนทำผลิตภัณฑ์จากต้นจาก เช่น สอนการทำแฉ้ สอนการเย็บจาก สอนการทำขนมจาก และสอนการทำลูกจากลอยแก้ว เป็นต้น (โรงเรียนราชวินิตบางแก้ว, 2555)

ศูนย์ศึกษาธรรมชาติกองทัพบก

จังหวัดสมุทรปราการได้มีนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาบริการให้การศึกษา หลักสูตรธรรมชาติศึกษาที่ บางปู (ศูนย์ธรรมชาติศึกษากองทัพบกบางปู, 2555)

ศูนย์ศึกษาธรรมชาติกองทัพบก (บางปู) เฉลิมพระเกียรติ 72 พรรษา มหาราชินี เกิดขึ้นจากการบรรลุข้อตกลงระหว่างกองทัพบก และ WWF (World Wildlife Fund) คือการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมระหว่างประเทศ ประเทศไทยในความร่วมมืออย่างดียิ่งจากสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาสมุทรปราการเขต 1 และเขต 2 มีจุดมุ่งหมายคือการพัฒนาพื้นที่ในบริเวณกองอำนวยการสถานพักผ่อนบางปู กรมพลธิการ จังหวัดสมุทรปราการ เป็นศูนย์การเรียนรู้สิ่งแวดล้อมศึกษาของสถานศึกษา ที่เชื่อมโยงเมืองใหญ่ ป่าชายเลน และเยาวชน เน้นรูปแบบการเรียนรู้แบบบูรณาการเข้ากับมาตรฐานการเรียนรู้ของกลุ่มสาระต่างๆ ในชั้นเรียน โดยอาศัยสภาพธรรมชาติเป็นตัวกระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดความสนใจ และนำไปสู่การเรียนรู้ธรรมชาติอย่างเป็นระบบและมีความสุข ซึ่งสอดคล้องกับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ที่กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการศึกษาทั้งในระบบ นอกโรงเรียน หรือตามอัธยาศัย ต้องเป็นไปแบบบูรณาการ มุ่งปลูกฝังจิตสำนึก ส่งเสริมการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จัดกิจกรรมให้ผู้เรียนได้เรียนรู้จากประสบการณ์จริง ฝึกทักษะ กระบวนการคิด การจัดการ การผสมผสานสาระ

การให้บริการด้านการศึกษา หลักสูตรธรรมชาติศึกษาที่บางปู มีดังนี้

1. ให้ความรู้เกี่ยวกับองค์ประกอบทางนิเวศวิทยาพื้นที่ชุ่มน้ำบางปู (เนื้อหาหลักในการให้บริการด้านการศึกษา) พื้นที่โดยรวมของสถานพักผ่อนบางปูมีขนาดประมาณ 639 ไร่ และเมื่อแบ่งตามลักษณะพื้นที่และการใช้ประโยชน์จะแบ่งได้เป็น 2 ส่วนหลัก โดยทางฝั่งตะวันออก ขนาด 338 ไร่ ยังเป็นพื้นที่โล่งกว้างที่เคยเป็นนาเกลือและถูกปล่อยให้รกร้างตามธรรมชาติ เชื่อมต่อกับระบบนิเวศชายฝั่ง และหาดโคลน จนปัจจุบันเต็มไปด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ โดยเฉพาะชนิดพันธุ์พืชและสัตว์ ซึ่งสามารถแยกองค์ประกอบทางนิเวศวิทยาของพื้นที่ชุ่มน้ำบางปูได้เป็น 4 องค์ประกอบใหญ่ และได้ถูกพัฒนาให้เป็นหลักสูตรธรรมชาติศึกษาที่บางปู โดยผู้ที่สนใจสามารถเลือกหัวข้อในการเรียนรู้ผ่านกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาอย่างเป็นระบบดังนี้

1.1. หน่วยการเรียนรู้ พันธุ์ไม้ในพื้นที่ชุ่มน้ำบางปู เป็นการเรียนรู้แบบลงรายละเอียดมากขึ้นเกี่ยวกับระบบนิเวศป่าชายเลนและพันธุ์ไม้ในพื้นที่ชุ่มน้ำบางปู ความสัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตในระบบนิเวศป่าชายเลน ชนิดพันธุ์ไม้เด่น การปรับตัว ประโยชน์ คุณค่า และการฝึกจำแนกชนิดพันธุ์ไม้และโครงสร้างที่สำคัญในแปลงเฉพาะเพื่อการศึกษาเรื่องพันธุ์ไม้

1.2. หน่วยการเรียนรู้ นก นกน้ำ และนกนางนวลในบางปู กล่าวถึงความรู้พื้นฐานด้านปักษีวิทยา ลักษณะทางชีววิทยาของนก พฤติกรรมต่างๆ ที่น่าสนใจ การอพยพของนก ชนิดนกเด่นที่บางปู การฝึกจำแนกนกนางนวล นกอพยพและนกประจำถิ่นชนิดต่างๆ ที่สำรวจพบกว่า 190 ชนิดโดยฝึกจำแนกชนิดนกหลายๆ ชนิดผ่านหอดูนกภายในเส้นทางศึกษาธรรมชาติ

1.3. หน่วยการเรียนรู้ ระบบนิเวศชายฝั่ง หาดโคลนและสัตว์หน้าดิน หลักสูตรนี้เกี่ยวกับการศึกษาระบบนิเวศชายฝั่งและหาดโคลน ความเกี่ยวเนื่อง สัมพันธ์อย่างเป็นระบบจากต้นน้ำ (ภาคเหนือ)

ผ่านสายน้ำหลักสู่พื้นที่ชุ่มน้ำบางปู สู่การเกิดหาด ความสำคัญของหาดโคลน ซึ่งเป็นที่รวมของอินทรีย์สาร และสิ่งมีชีวิตหน้าดิน แหล่งหากินที่สำคัญของนกน้ำแหล่งทรัพยากรประมงที่สำคัญสำหรับชุมชน และการฝึกจำแนกชนิดสัตว์หน้าดิน (ปูหอยรวมถึงกลุ่มปลาตีน) ที่สำรวจพบในหาดโคลน

1.4. หน่วยการเรียนรู้ ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ชุ่มน้ำบางปู หลักสูตรนี้เป็นการเรียนแบบภาพรวม (ไม่เน้นเรื่องใดเรื่องหนึ่งเป็นพิเศษ) เนื้อหาของหลักสูตรจะเกี่ยวข้องกับการเดินป่าศึกษาธรรมชาติ ระยะทาง 1,600 เมตร ศึกษารายละเอียดพื้นฐานด้านความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ชุ่มน้ำบางปู (ชนิดพันธุ์ไม้เด่น นกประจำถิ่นและนกอพยพบางชนิด สัตว์หน้าดินบางชนิดและความหลากหลายของดินที่อยู่อาศัย)

2. อาคารสำนักงานและนิทรรศการในร่ม แบ่งการให้บริการภายในอาคาร ออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ 1 เป็นอาคารสำนักงาน เคา์เตอร์ต้อนรับ ลงทะเบียน เอกสารและข้อมูลเพิ่มเติมส่วนจำหน่ายของที่ระลึกและการให้บริการด้านอุปกรณ์เพื่อการศึกษาธรรมชาติ

ส่วนที่ 2 เป็นอาคารนิทรรศการ ซึ่งมีเนื้อหาการเรียนรู้แบ่งออกเป็น 4 องค์ประกอบหลัก ที่เชื่อมโยงกันก่อให้เกิดระบบนิเวศที่สมบูรณ์ของพื้นที่ชุ่มน้ำบางปู ประกอบด้วยเส้นทางของเหล่านกอพยพโลกของสัตว์หน้าดิน เรื่องราวในดงแสม และการเดินทางของสายน้ำจากดอยสูงสู่พื้นที่ชุ่มน้ำบางปู

ส่วนที่ 3 ห้องบรรยายเอนกประสงค์ ใช้เป็นห้องเรียนในร่มและเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการเรียนรู้ ชมสารคดีธรรมชาติที่น่าสนใจ เป็นสถานที่นำเสนอข้อมูลและเตรียมความพร้อมในด้านต่างๆ ก่อนออกปฏิบัติจริงในภาคสนาม

3. การให้บริการด้านการศึกษากับกลุ่มเป้าหมายกลุ่มต่างๆ

4. ตัวอย่างโปรแกรมการให้บริการด้านการศึกษหลักสูตรธรรมชาติศึกษาที่บางปู

5. ความสัมพันธ์ของเนื้อหาการเรียนรู้กับหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พ.ศ. 2544

เนื้อหาและกิจกรรมการเรียนรู้ของศูนย์ศึกษาธรรมชาติกองทัพบก (บางปู) ได้รับการพัฒนาให้มีความสอดคล้องกับมาตรฐานการเรียนรู้ช่วงชั้น ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 โดยเฉพาะในช่วงชั้นที่ 3 ทั้ง 8 กลุ่มสาระ โดยเฉพาะกลุ่มสาระการเรียนรู้วิทยาศาสตร์ ที่เกี่ยวข้องกับการสำรวจตรวจสอบความหลากหลายทางชีวภาพ และระบบนิเวศในท้องถิ่น ความสัมพันธ์ภายในระบบนิเวศ การดูแลรักษาสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน ตลอดจนกลุ่มสาระภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ ศิลปะ สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม

สรุป

จังหวัดสมุทรปราการมีภูมิปัญญาท้องถิ่นอีกหลายอย่าง แต่ที่น่าสนใจและเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่นำมาประยุกต์กับการศึกษา และการอนุรักษ์ เพื่อให้เห็นว่าแม้สภาพพื้นที่ได้มีการพัฒนาไปตามสมัย ตามการเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยี และอุตสาหกรรมที่เข้ามา แต่คนที่อาศัยอยู่ในจังหวัดสมุทรปราการก็สามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้โดยการปรับสภาพให้เข้ากับยุคและสมัย พร้อมกันนั้นก็พยายามรักษาทรัพยากรสิ่งแวดล้อมให้คงอยู่ต่อไปได้โดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น

บรรณานุกรม

- กานน (วรุณ) สมร่าง. (2528). *นิเวศวิทยาของนกในป่าชายเลน จังหวัดสมุทรปราการ*. วิทยานิพนธ์ วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- จิรวรรณ นาคพนม. (2549). *การพัฒนารูปแบบการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านอาชีพจักสานของชุมชนในจังหวัดอ่างทอง*. วิทยานิพนธ์ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษาคณะศึกษาศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ทะเลสีลัง. (2554). *ฟ้าใหม่*, 1(2), 10-12.
- บริษัท ภูมิปัญญาไทย กาญจนบุรี จำกัด. (2555). *ภูมิปัญญาไทยกับการศึกษา*. สืบค้นเมื่อ 9 กุมภาพันธ์ 2555, จาก <http://www.thailandwisdom.com/index.php?lay=show&ac=article&Id=189597>
- บุญ อินทรมพรรย. (2523). *ปลาสด (เรื่องเก่าเล่าใหม่)*. กรุงเทพฯ: สำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตสถาน.
- มหาวิทยาลัยพายัพ เชียงใหม่. (2555). *ความรู้เกี่ยวกับ ภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย*. สืบค้นเมื่อ 1 กุมภาพันธ์ 2555, จาก <http://ip.payap.ac.th/file/thai.pdf>
- รัตน บัณฑิต. (2535). *การพัฒนาหลักสูตรและการจัดการเรียนการสอนเพื่อถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น: กรณีศึกษาชุมชนแห่งหนึ่งในเขตภาคกลางตอนล่าง*. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์ดุสิตบัณฑิต, สาขาการวิจัยและพัฒนาหลักสูตร, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- โรงเรียนโพธิ์ราษฎร์บำรุง. (2555). *เรียนรู้ท้องถิ่นโรงเรียนโพธิ์ราษฎร์บำรุง*. สืบค้นเมื่อ 1 กุมภาพันธ์ 2555, จาก <http://school.obec.go.th/prbr/wisdom/mean.htm>
- โรงเรียนราชวินิตบางแก้ว. (2555). *รายวิชา ง 30233 ช่างอาหารไทย*. สืบค้นเมื่อ 5 กุมภาพันธ์ 2555, จาก <http://sereepong.rwb.ac.th/WEBSITE/Unit-1/A02.htm>
- ศูนย์ธรรมชาติศึกษากองทัพบกบางปู. (2555). *ศูนย์ศึกษาธรรมชาติ*. สืบค้นเมื่อ 2 กุมภาพันธ์ 2555, จาก <http://www.bangpunature.com>

อมรวิทย์ นาคทรรพ และคณะ. (2543). *ชุมชนไทยท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง*. เอกสารประกอบการ
ประชุมประจำปีว่าด้วยเรื่องชุมชน ครั้งที่ 1, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. (เอกสารอัดสำเนา)